

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI AL-
YORAZMIY NOMIDAGI URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI TEHNIKA FAKULTETI
202-BT GURUHI TALABASI ZARIPOV RASHIDNING FALSAFA FANIDAN

REFERAT

MAVZU: Tushunchalarni Chegaralash va umumlashtirish.

TOPSHIRDI:
QABUL QILDI:

Zaripov. R
Babajanov. S.B

ТУШУНЧАЛАРНИ ЧЕГАРАЛАШ ВА УМУМЛАШТИРИШ.

Режа:

1. *Тушунчаларни чегаралаш ва умумлаштириш.*
2. *Тушунчаларни бўлиш. Классификация (туркумлаш).*
3. *Тушунчаларни таърифлаш. Таърифлашга ўхшаш усуллар.*
4. *Синфлар устида амаллар.*

1. **Тушунчаларни чегаралаш ва умумлаштириш** тушунчалар устида олиб бориладигани амаллар ҳисобланади. Улар тушунчанинг мазмуни ва ҳажми ўртасидаги тескари миқдорий нисбат қонунига мувофиқ ҳолда амалга оширилади.

Тушунчани чегаралаш ҳажми кенг тушунчадан ҳажмига тор тушунчага (жинс тушунчадан тур тушунчага) фикран ўтишдан иборат. Масалан, «Механик ҳаракат» тушунчасидан «Айланма ҳаракат» тушунчасига ўтсак, унинг ҳажмини чегаралаган бўламиз. Чегаралашда берилган тушунча – «Механик ҳаракат» жинс тушунча, деб қабул қилиниб, унинг мазмунига тур тушунча ҳосил қилувчи белгилар қўшилади. Натижада унга нисбатан тур ҳисобланган янги тушунча-«Айланма ҳаракат» тушунчаси ҳосил бўлади.

2. **Тушунчаларни бўлиш.** Тушунчанинг ҳажмини унда акс этган предметларни айрим гуруҳларга (айрим предметларга) ажратиш йўли билан аниқлашга тушунчани бўлиш дейилади. Бўлиш амалини бўлинувчи тушунча (ҳажми аниқланиши лозим бўлган тушунча), бўлиш асоси (предметнинг тушунчада фикр қиланадиган бирорта умумий белгиси) ва бўлиш аъзолари (бўлиш натижасида ҳосил қилинадиган тур тушунчалар) ташкил этади. Масалан «Инсон» тушунчасини (бўлинувчи тушунча) ижтимоий келиб чиқишига кўра (бўлиш асоси) «ишчи», «деҳқон», «зиёли» (бўлиш аъзолари) тушунчаларига ажратиш йўли билан унинг ҳажми аниқланади. Бўлинувчи тушунча-жинс тушунча, бўлиш аъзолари-тур тушунчалар бўлиб, улар ўзаро бирга бўйсунтириш муносабатидадирлар.

Тушунчаларни бўлиш амалини предметларни қисмларга ажратишдан фарқ қилиш лозим. Масалан, автомобилни кузов, шасси, двигатель ва шу кабиларга ажратсак, уни қисмларга бўлган бўламиз. Предметнинг қисми предметнинг умумий белгиларига эга бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам «Кузов автомашинадир», деган мулоҳаза ҳосил қилсак, у хато бўлади. Агар «Автомобиль» тушунчасини «Енгил автомобиль», «Юк ташувчи автомобиль» тушунчаларига ажратсак, уни бўлган бўламиз.

Бўлишнинг иккита тури мавжуд: асос бўлган белгининг ўзгаришига қараб бўлиш ва дихотомик бўлиш. Биринчи турида предметнинг бирорта умумий белгиси бўлиш учун асос қилиб олиниб, унинг ўзгаришига мувофиқ ҳолда предметларнинг айрим гуруҳлари аниқланади. Масалаи: бурчакнинг ўзгаришига қараб «учбурчак» тушуичаси учта тур тушунчага: «тўғри бурчакли учбурчак», «ўтмас бурчакли учбурчак», «ўткир бурчакли учбурчак»ларга ажратилади. Бўлиш асоси қилиб бўлинувчи тушунчанинг мазмунида фикр қилинадиган ҳар қандай умумий белгини олиш мумкин. Масалан «учбурчак» тушунчасини томонларига қараб «тенг томонли учбурчак», «тенг ёнли учбурчак», «турли томонли учбурчак» тушунчаларига ажратиш мумкин.

Тушунчанинг қайси белгисини бўлиш асоси қилиб олиш бўлишда ҳал қилиниши лозим бўлган вазифага боғлиқ. Лекин қандай вазифани ҳал қилишда қатъий назар, бўлиш ўзининг объектив асосига эга бўлиши лозим, яъни бўлиш асоси бўлган белги предметнинг умумий белгиси бўлиши шарт.

Дихотомик бўлиш бўлинувчи тушунчани ўзаро зид бўлган иккита тур тушунчага ажратишдан иборат. Масалан, барча кишиларни «диндорлар» ва «диндор эмасларга» ажратсак, дихотомик тарзда бўлган бўламиз. Дихотомик бўлиш бир қатор қулайликларга эга. Хусусан, бунда биз бўлинувчи тушунчанинг барча турларини кўрсатиб ўтирмасдан, ўзимизга кераклигини ажратамиз, қолганларини унга зид бўлган тушунчага бирлаштирамиз. Шу билан бирга дихотомик бўлиш маълум бир камчиликларга ҳам эга. Масалан, инкор тушунчанинг ҳажми ноаниқ бўлади. Ундан ташқари дихотомик бўлишдан фақат бир марта фойдалангандагина кутилган мақсадга эришиш мумкин. Агар, бўлиш аъзоларидан бири, айниқса инкор тушунчани ўз навбатида бўлинувчи тушунча деб қабул қилиб, бўлиш амалини давом эттирсак, хато натижалар келиб чиқиши мумкин.

Бўлиш амали тўғри бориши учун маълум бир қоидаларга риоя қилиш керак. Улар бўлиш қоидалари деб аталади.

а) Бўлиш тенг ҳажмли бўлиши, яъни бўлиш аъзолари ҳажмларининг йиғиндиси бўлинувчи тушунча ҳажмига тенг бўлиши керак. Бу қонда бузилса, бўлиш тўлиқсиз ёки ортиқча бўлиб қолади. Биринчи хил хатода баъзи бўлиш аъзолари кўрсатилмай қолади. Масалан, «Феъл замонлари» тушунчасини «Ўтган замон феъли» ва «Ҳозирги замон феъли» тушунчаларига ажратсак, ана шундай хато рўй беради. Чунки «Келаси замон феъли» тушунчаси қолиб кетган. Иккинчи хил хатода эса ортиқча бўлиш аъзоси кўрсатилган бўлади. Масалан «Билиш» тушунчасини «Ҳиссий билиш», «Тафаккур», «Назарий билиш»га ажратиб бўлмайди. Чунки «Назарий билиш» бу ерда ортиқчадир.

б) Бўлиш бир асос бўйича амалга оширилиши лозим. Бошқача айтганда, асос қилиб олинган белги бўлиш давомида бошқа белги билан алмаштирилмаслиги зарур. Масалан «Қонун» тушунчасини «Табиат қонуни», «Жамият қонуни», «Билиш қонуни», «Статистик қонун», «Динамик қонун» тушунчаларига бўлсак, хато қилган бўламиз. Чунки бу ерда бўлиш асоси бир эмас, иккита. Биринчи учта бўлиш аъзоси қонуннинг амал қилиш соҳаси бўйича, қолган иккитаси қонун ифода қилувчи ҳодисалар характери бўйича ажратилган. Бу билан бўлишдаги изчиллик йўқолган.

в) Бўлиш аъзолари ҳажми бўйича бир-бирини истисно қилиши керак. Бунинг учун улар бирга бўйсунуш муносабатидаги тушунчалар бўлиши керак. Агар «Бино» тушунчасини «Бир қаватли бино», «Кўп қаватли бино», «Осмонўпар бино» тушунчаларига бўлсак, хатога йўл қўйган бўламиз. Чунки «Кўп қаватли бино» тушунчаси билан «Осмонўпар бино» тушунчаси бир-бирини ҳажми бўйича истисно қилмайди.

г) Бўлиш узлуксиз ҳолда амалга оширилиши, унда «сакраш» бўлмаслиги керак. Бунинг учун жинс тушунчага энг экин бўлган бир тартибдаги тур тушунчалар олинмоғи лозим. Масалан, «Гап» тушунчасини «Оддий гап», «Эргашган қўшма гап», «Боғланган қўшма гап» тушунчаларига ажратсак,

Таърифлаш (ёки дефиниция) тушунчанинг мазмуини очиб берадиган мантикий амалдир. Таъриф аниқланувчи ва аниқловчи қисмлардан ташкил топади. Аниқланувчи қисмни мазмуни очиб берилиши лозим бўлган тушунча, аниқловчи қисмни эса аниқланувчи тушунчанинг мазмуини очиб берувчи тушунчалар ташкил этади. Масалан, «Мантиқ тўғри тафаккур шакллари ва қонунларини ўрганувчи фалсафий фандир» деган таърифда «Мантиқ» аниқланувчи қисмни, қолганлари эса аниқловчи қисми ҳосил қилади. Таърифлаш билишда қуйидаги асосий вазифаларни ҳал қилишда ёрдам беради: 1) тушунчада акс этувчи предметнинг муҳим белгиларини кўрсатади; 2) тушунчани ифода қилувчи сўзнинг (терминнинг) маъносини очиб беради; 3) термин ҳосил қилишга имкон беради. Юқоридаги вазифалардан қайси бирининг ҳал қилинишига қараб номинал ва реал таърифлар фарқ қилинади.

Номинал таърифлар ёрдамида предметни тасвирловчи мураккаб ифодалар янги термин билан алмаштирилади ҳамда унинг маъноси аниқланади. Масалан, «Мантиқ грекча «logos» сўзидан олинган бўлиб, тушунча, фикр, сўз, қонуният каби маъноларга эга» десак, мантиқ тушунчасига номинал таъриф берган бўламиз. «Тил белгиларини ўрганувчи фан семиотикадир» деган таъриф ҳам номинал таърифга мисолдир.

Реал таърифда предметнинг муҳим белгиси аниқланади. Масалан, «Атом-модданинг ядро ва электронлардан ташкил топган заррачасидир» деган таъриф реал таърифдир.

Реал таъриф аниқ ва ноаниқ кўринишларда бўлиши мумкин. Аниқ реал таъриф предметларнинг муҳим белгиларини тўғридан-тўғри кўрсатиб беради. Ноаниқ реал таърифда эса тушунчанинг мазмуни ёрдамчи воситалар орқали очиб берилади. Масалан, ўқиган парчамизда нотаниш терминлар учраб қолганда, унинг маъносини лугатдан фойдаланмасдан, бошқа сўзларнинг маъносига қараб аниқлашимиз мумкин.

бўлишдаги изчиллик йўқолади. Бунда охирги иккита бўлиш аъзоси «Қўшма гап» тушунчасининг турларидир. Демак, «сакраш» ҳодисаси рўй берган.

Классификация (туркумлаш) тушунчаларни бўлишнинг алоҳида туридир. Классификация предметларни маълум бир турларга (кичик синфларга ёки айрим предметларга) ажратишдан иборат бўлиб, бунда ҳар бир тур бошқаларига нисбатан ўзининг аниқ ва қатъий ўрнига эга. Классификация натижалари ҳар хил жадваллар, схемалар, графиклар, кодекслар ва шу кабиларда ўз аксини топади.

Мантиқда сунъий ва табиий классификациялар фарқ қилинади. Сунъий классификация предметларнинг бирорта умумий белгисига кўра амалга оширилади. Унга мисол қилиб кутубхонадаги китоблар каталогини кўрсатиш мумкин. Табиий классификацияни амалга ошириш учун бўлиш асоси қилиб предметларнинг бирорта муҳим белгисини олиш керак. Ана шунинг учун ҳам у предметларнинг айрим муҳим хоссалари ҳақида фикр юритиш, қонуний боғланишларни аниқлаш имконини беради. Бунга Менделеевнинг кимёвий элементлар даврий системаси, Дарвиннинг жонли табиат предметлари классификацияси мисол бўла олади.

Классификацияда тушунчани бўлиш қоидаларига амал қилиш зарур.

Классификациялар нисбий турғун характерга эга. Улар билишда ва кундалик турмушда узоқ йиллар давомида ишлатилади.

Албатта, билимларимизнинг тараққий этиши, янги билимларнинг вужудга келиши кўп ҳолларда классификацияларга тузатишлар киритишни, баъзан эса бутунлай янгиси билан алмаштирилишини тақоза этади. Шунга қарамасдан, классификация мавжуд билимларимизни системага солиш воситаси сифатида билишда ўзининг муҳим аҳамиятига эга бўлиб қолади.

3. Тушунчаларни таърифлаш (дефиниция).

I – универсал синф;

0 – бўш синф;

\cup - синфларни қўшиш белгиси;

\cap - синфларни кўпайтириш белгиси;

A^1 (A эмас) – A синфини тўлдирувчи (инкор этувчи).

Шунингдек, амалларни схематик тарзда ифодалашда универсал синфни тўғри тўртбўрчак, бошқа синфларни-доиралар билан белгилаймиз.

Синфларни қўшиш деганда, қўшилувчи синфларнинг барча элементларидан ташкил топган янги синф ҳосил қилиш тушунилади. Масалан, «Оммавий ахборот воситалари» (A) ва «Телевидение» (B) синфларини қўшганда ҳосил бўладиган янги синф «Оммавий ахборот воситалари»дан иборат. Унинг схемаси қуйидагича:

Символик ифодаси эса:

$$A \cup B = A$$

Аниқ реал таърифнинг иккита асосий тури мавжуд: 1) яқин жинси ва тур белгисини кўрсатиш орқали таърифлаш, 2) генетик таъриф.

Яқин жинси ва тур белгисини кўрсатиш орқали таърифлаш реал таърифнинг энг кўп ишлатиладиган тури бўлиб, у иккита босқичдан ташкил топади. Биричи босқичда аниқланувчи тушунчанинг яқин жинси топияди. Шу тариқа унинг мазмуни қисман очиб берилади. Иккинчи босқичда аниқланувчи тушунчанинг шу жинсга кирувчи бошқа тур тушунчалардан фарқи аниқланади, яъни унинг тур белгиси кўрсатилади. Шу тариқа мазкур тушуича мазмунининг қолган қисми очиб берилади. Масалан, бизнинг олдимизда «Метафора» тушунчасининг мазмунини аниқлаш вазифаси турибди, деяйлик. Бунда, аввал аниқланувчи тушунчанинг яқин жинси топилади: у «сўз» тушунчасидир. «Метафора сўздир» дейиш билан «Сўз» тушуичаси мазмунида фикр қилинадиган муҳим белгиларнинг метафорага ҳам тегишли эканлигини кўрсатамиз, яъни «метафора» тушунчаси мазмунини ташкил этувчи умумий белгиларни аниқлаймиз. Кўчирма маънода ишлатилиши эса, метафора сифатида ишлатилаётган сўзнинг тур белгиси, яъни индивидуал белгиси ҳисобланади. Бу тур белгини яқин жинсга қўшиб «Метафора кўчирма маънода ишлатиладиган сўздир» деган тўла таъриф ҳосил қиламиз. Шу тариқа энг қисқа йўл билан, яъни яқин жинси ва тур белгисини кўрсатиш билан тушунчанинг мазмунини аниқлаймиз.

Генетик таърифда аниқланувчи тушунчанинг мазмуни у ифодалаган предметнинг келиб чиқишини кўрсатиш орқали очиб берилади. Масалан, «Оксид металлларнинг кислород билан реакцияга кириши натижасида ҳосил бўлган кимёвий бирикмадир», деган таъриф генетик таърифга мисолдир. Бу таърифнинг мантиқий структураси яқин жинси ва тур белгисини кўрсатиш орқали таърифлаш билан бир хилдир.

Таърифлаш маълум қоидаларга риоя қилишни талаб этади. Улар куйидагилардан иборат:

а) таъриф тенг ҳажмли бўлиши керак, яъни аниқланувчи тушунча ҳажми билан аниқловчи тушунчалар ҳажмлари йиғиндиси тенг бўлиши керак. Бу қоида бузилса, таъриф ё ҳаддан ташқари кенг, ё ҳаддан ташқари тор бўлиб қолади. Масалан, «Мантиқ, тафаккурни ўрганувчи фандир» – ҳаддан ташқари кенг, «Мантиқ исботлаш структурасини ўрганувчи фандир» – ҳаддан ташқари тор таърифдир.

б) Таъриф аниқ бўлиши керак. Бунинг учун образли иборалар, мазмуни ноаниқ сўзлар ишлатилмаслиги лозим. Масалан, «Хаёл – учқур от», «Давлат дунёвий рухнинг сиёсий жиҳатдан намоён бўлишидир» (Гегель) деган таърифларда бу қоида талаблари бузилган. Уларда чуқур маъно бўлса-да, тушунчанинг мазмуни аниқ очиб берилган эмас.

в) Таъриф айлана шаклида бўлиб қолмаслиги керак. Таъриф беришда аниқловчи тушунчанинг мазмунини аниқлаш учун аниқланувчи тушунчанинг ўзига мурожаат этилса, таърифда айлана ҳосил бўлади. Масалан, «Мантиқ тўғри фикрлаш ҳақидаги фандир» дейилганда таърифда айлана вужудга келади. Чунки, «Тўғри фикрлаш нима?», деган саволга, «У мантиқ қонун-қондаларига риоя қилинган ҳолда фикрлашдир», деб жавоб беришга тўғри келади, яъни «мантиқ» тушунчасига мурожаат қилинади.

Тавтология ҳам шу қоиданинг бузилиши натижасида содир бўлади. Бунда аниқланувчи тушунчадан унинг мазмунини очиш учун фойдаланилган бўлади. Масалан, «Таъмагир таъмагирлик қилувчи кишидир» десак, тавтологияга йўл қўйган бўламиз.

г) Таъриф иложи борича инкор шаклда бўлмаслиги керак. Акс ҳолда предметга хос бўлган белги ўрнига унда йўқ бўлган белги кўрсатилади. Масалан, «Онг моддий эмас» деган таъриф «онг» тушунчасининг мазмунини тўлиқ очиб бера олмайди.

Билиш жараёнида **таърифлашга ўхшаш усуллар** ҳам ишлатилади. Улардан тушунчани таърифлашнинг юқорида биз кўриб чиққан турларини

кўллаш мумкин бўлмай қолганда ёки унга зарурият бўлмаганда фойдаланилади.

а) Таърифлашга ўхшаш усуллардан бири тушунчани унга карама-қарши бўлган тушунча орқали таърифлашдир. Бу усул билан одатда категорияларнинг мазмуни очиб берилади. Масалан, «Онг материянинг миямиздаги инъикосидир».

в) Тасвирлашда тушунчанинг мазмуни у акс этирувчи предметнинг баъзи ташқи белгиларини кўрсатиш орқали аниқланади. Бадиий асарларда табиат манзараларини, персонажларнинг портретларини чизиш, содир бўлган бирорта воқеанинг баён этилиши тасвирлашга мисол бўлади.

с) Тавсифлаш ёрдамида предметнинг баъзи бир муносабатдаги муҳим тур белгилари кўрсатилади. Бунга мисол қилиб бирорта шахсга берилган тавсифномани кўрсатиш мумкин.

Тафовутлаш, остенсив таърифлаш каби усуллар ҳам мавжуддир. Таърифлаш билишда катта аҳамиятга эгадир. У қисқа ҳолда предмет ҳақида яхлит фикр, тасаввур ҳосил қилишга имкон беради. Лекин, предмет ҳақида фикр юритганда у билан чекланиб қолиш мумкин эмас. У албатта билиш жараёнида бошқа билимлар ёрдамида конкретлаштирилиши, чуқурлаштирилиши зарур. Ана шундагина тушунча ифода этувчи предмет ҳақидаги тасаввур аниқ, тўлароқ бўлади.

4. Синфлар устида амаллар. Тушунчанинг ҳажмида маълум бир умумий белигига эга бўлган предметлар тўплами-синф акс этади. Синфлар устида бир қанча мантиқий амалларни ўтказиш, хусусан уларни қўшиш (бирлаштириш), кўпайтириш (кесиштириш) ҳамда берилган синфга тўлдирувчи ҳосил қилиш (синфни инкор этиш) мумкин. Бу амалларни бажариш янги синфлар ва, демак, янги тушунчалар ҳосил қилишга олиб келади. Уларни символик тарзда ифода қилиш учун қуйидаги белгилардан фойдаланамиз:

А, В, С, Д,... – лар ихтиёрий синфлар;

Адабиётлар:

1. И.А.Каримов. *Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., Ўзбекистон, 1998.*
2. И.А. Каримов. *Тарихий хотирасиз келажак йўли. Мулоқат, 1998.№5*
3. М. Хайруллаев, М. Раббердиев. *Мантиқ, 3-боб.*
4. Ю. В. Ивлев. *Логика, 3-боб, 3-параграф.*
5. И.Рахимов. *Логикадан амалий машғулотлар ва метод тавсиялар, 4-боб.*
6. Н.И. Кондаков. *Логический словарь-справочник.М., 1976. Мавзуга оид маълумотлар.*
7. *Ўзбекистанда ижтимоий – фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. Академик. М. Хайруллаев таърири остида. Т., 1995.*
8. *Ибн Сино. Избранные философские произведения. М., 1980.*